B.GENJEMURATOV POEZIYASINDA FORMALÍQ JANRLAR
(tórtlikler, beslikler, altılıqlar, segizlikler, onlıqlar, dúrkinler)

Kamalova Dilfuza Enuarovna

B.Genjemuratov dóretiwshiligi formalıq jaqtan hár túrliligi menen ajiralıp turadı. Onda poetikalıq sheberlik, ádebiy baylanıs hám dúnya ádebiyatı tásiri kórinedi. Sebebi, shayır hárbir poeziyasında til múmkinshiliklerin sheber paydalanıp, onıń (sózdiń) tásirsheńlik dárejesin kúsheytken. Óytkeni shayır óziniń ishki ruwhıy dúnyasın poetikalıq qatarlarda turmıs haqıyqatlıǵı menen tereń baylanıstırıp súwretlegen. Sonday-aq, dúnya ádebiyatı ǵáziynesinen ájayip úlgilerdi qaraqalpaq tiline awdarıp, óz dóretiwshiligin hár tárepleme rawajlandırdı. Batıs hám Shıǵıs ádebiyatınıń tásiri nátiyjesinde shayır dóretiwshiliginde formalıq hám mazmunlıq reńbareńlikti kóriwge boladı.

Qálegen kórkem shıǵarmanı talqılawǵa tartqanda ondaǵı mazmun hám formanıń oqıwshıǵa estetikalıq tásiri, oqıwshı sanasına, ruwhıyatına kirip bara alıwı, qabıl etiw ózgeshelikleri keń túrde ashıp berilse, onda izertlew óz maqsetine erisken boladı. Bul usıldı strukturalizm metodına tiykarlanıp ámelge asırıw múmkin. Kórkem shıǵarmanı usılayınsha oqıwshı názerinen hám ilimiy kóz – qarastan alıp tereń talqılaw poeziyalıq shıǵarmalarǵa sáykes keledi. Sebebi, poeziya, lirika insandaǵı quramalı ruwhıy process aqıbetinde onıń individual, jámiyetlik – social negizlerine qarısıp dóretilgenligi sebepli onı túsiniw, qabıl etiw de quramalı process. Biz bul bóliminde B.Genjemuratov poeziyasındaǵı formalardıń janrlıq ózgesheliklerine toqtar ekenbiz, onda belgili sol forma hám mazmun arqalı sáwlelendirilgen qosıqta shayır oqıwshıǵa nelerdi aytpaqshı bolǵanlıǵın analizlewge háreket etemiz.

“Mazmun hám forma birligi – biz bul termindi tez – tez qollanamız. Biraq onıń anıq mánisi haqqında oylanbastan – aq qollana beremiz! Biraq poeziya ushın bul birlik ayrıqsha áhmietke ie. Poeziyada onıń barlıq elementi mazmun bolıp esaplanadı, hárbir háreketi, formanıń arzımaǵan hárbir elementi de mazmundı quraydı, onı ańlatadı: ólshem uyqastıń jaylasıwı hám háreketi, uǵumlardıń hám

qatarlardıń óz ara sáykesligi, sózlerdiń hám gáplerdiń uzın yamasa qısqalıǵı hám basqaları. Poeziyanı haqıyqıy túrde túsiniw onıń mazmunın túsiniw degen sóz – bul sózdiń tar, kúndelikli turmıslıq emes, tolıq mánisinde. Mazmundı túsiniw onı jetkeretuǵın sáykes formada ǵana ámelge asırıladı"[1]

Sırtqı forması boyınsha janrlıq ózgesheliklerine qaray biz shayır B.Genjemuratovtıń poeziyasında eń kishi janrlıq formalardan baslap búgingi kúnde ádebiyatımızda ushırasatuǵın, sintezlenip bizge jetip kelgen janrlıq formalardıń bar ekenligin anıqladıq.

B.Genjemuratov poeziyasında tórt qatarlı qosıqlar óz aldına ushırasıp, olarǵa shayır tórtlikler dep aydar taǵıp atama qoymasa da ondaǵı sáwlelengen mazmun tórtliklerdiń janrlıq talaplarına tolıq juwap beredi. Onıń tórtliginde muhabbat, kishipeyillik, doslıq, xalıqtı qádirlew, adamgershilik, talant, ádep – ikramlılıq, qullası, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylar orın alǵan. Shayır burınnan kiyatırǵan jasaw, ómir haqqındaǵı pikirlerge, adamnıń ómirde jasawınıń mazmuna baha beredi.

Tórtlikler qaraqalpaq ádebiyatında keń taralǵan qosıq túri. Onda shayır tárepinen aytılajaq oy-pikir tórt qatarǵa jámlengen boladı. Qaraqalpaq ádebiyatında tórtlik hám rubayı, olardıń uqsaslıq hám ayırmashılıqları haqqında ilimpazlar tápepinen bir qansha pikirler aytilǵan.

Tórtlikler qaraqalpaq ádebiyatında keń tarqalǵan. Onıń ájayip úlgileri T.Jumamuratov, I.Yusupov, K.Rahmanov, J.Izbasqanov, K.Rarimov, B.Genjemuratov h.t.basqalardıń dóretiwshiliginde ushırasadı.

Solardan shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde tórtlikler ideyalıq-tematikalıq, janrlıq jaqtan ózinsheliklerge ie. Shayırdıń "Saylandı shıǵarmalar" (2012) toplamına kirgen "Futbol tobı tuwralı tórtlikler" atamasındaǵı qosıqları bul janrdıń qásiyetlerin ózinde jámlegen. Bul tótlikler shayırdıń dáslepki "Aptaptıń ómiri" (1987) toplamında "Futbol tobına jazılıwı tiyis rybayılar" atamasında berilgen. Bunday atamasındaǵı stillik ózgeshelik janrdıń teoriyalıq jaqtan analizlew

1. Etkipd E.G. Materiya stixa. S,Pb "Gumanitarni'y sonos", 1998. Yeskertiw: Silteme Q.Orazi'mbetovti'n' "Ha'zirgi qaraqalpaq lirikasi'nda ko'rkem formalardi'n' evalyuciyasi' ha'm tipologiyasi'" (N: "Bilim", 2004 35-bet) miynetinen ali'nda.

tásirinde bolsa kerek. Sebebi, rubayılar qaraqalpaq ádebiyatına tán emes qubılıs ekenligin aytqan edik.

- Hesh kimge payansız top, «ala ekenseń!» -
Desem, júrek bawırım jara ekenseń.
Qırıq tórt ayaqtan kúnde tepki jep
sorlaǵan mańlayı shor ǵana ekenseń.

* * *

Pálenshe tepti me – ushıp baratırsań.
Tólenshe tepti me – ushıp baratırsań.
Jáne kim tebedi – tágdiriń gúńgirt.
Ózi isken ǵárip – Isip baratırsan.[2]

Bunda simvolikalıq súwretlewler yaǵniy top arqalı ómirde biyligi óz qolında emes, basqalardıń aytqanı' menen júretuǵ'n insanlar obrazın bergen. Bul tórtlikler ideyalıq-tematikalıq jaqtan bir-birine baylanıslı, biri ekinshisin tolıqtırıp, aytılajaq oy-pikirdi elede tereńlestiredi.

Tórtliklerdiń ózine tán ózgesheliklerdiń biri filosofiyalıq pikirlerdi tereń hám tujirimli etip beriwinde. Sebebi, tórtlikte sezimnen góre pikir anıǵıraq kóriniwi shárt. Tórtliktiń janrlıq tárepten qásiyeti de usını talap etedi. Sonlıqtan tórtliklerde formalıq sıpattan góre mazmunlıq tárepi basım ekenligi kórinedi. Mısali, shayırdıń "Biykarlaw" tórtliginde

Saatqa uqsaǵannıń
Barlıǵı saat emes
Qanatqa uqsaǵannıń
Barlıǵı qanat emes[3].

Demek, bul tórt qatarǵa úlken filosofiyalıq máni júkletilgen. Onda shayır saat hám qanat arqalı insannıń **xaqıyqıy insanıyılıq qásiyetleri**, sırtqı tárepine qarap jaqsı degennıń barlıǵı jaqsı emes, jaman degenniń barlıǵı jaman

[2] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 87-бет.

[3] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 131-бет.

emes dep, onıń qanday insan ekenligi ishki kewil dúnyasın biliw arqalı ámelge asatuǵınlıǵın aytpaqshıday kórinedi.

Tórtliklerde lirikalıq qaharmannıń turmıstan yáki bolmasa ómirde ushırasatuǵın belgili bir hádiyselerden tásirleniwi, oǵan óziniń qatnasın bildiriwi emes, al olar haqqında pikirleri toplanıwı tiyis. Mısalı,

Ishti, jedi, kiydi gúnakar bende –
shahlarsha jasadı, al neni uttı?
Insaptı joǵalttı, biraq keyninde
qarakók aydarha dúnyanı juttı[4].

Demek bul tórt qatarda shayırdıń dúnyanı ısraplı jumsap atırǵan, shahlarsha jasap, insaptı joǵaltqan adamlarǵa qarata pikirleri jámlengen.

Shayır dóretiwshiliginde ritorikalıq soraw formasına dóretilgen tórtliklerdi de ushıratiwǵa boladı.

Aq qoy bar, qara qoy bar.
Nege joq appaq túe?!
Haq oy bar, qara oy bar,
Nege joq appaq kúe?!

Ádebiyatta pikirdi ritorikaǵa qurıw ayrıqsha áhmietke ie. Sebebi, ritorika – bul tek soraw emes, juwabı da onıń artında jasırınıp atadi. Ritorikaǵa qurılǵan shıǵarmalar oqıwshılardı oylanıwǵa, izleniwge májbúrleydi[5].

Beslik qosıq forması qaraqalpaq ádebiyatında júdá siyrek ushırasadı. Beslik qosıqlar muxammesler menen birdey formalıq ózgeshelikke ie. Biraq muxammeslerde bes qatarda, yaǵnıy bir bántte sáwlelengen mazmun qosıqtıń kelesi bántlerinde de dawam etedi. Al, beslikler tórtlikler sıyaqlı juwmaqlanǵan mazmundı jámlestiredi. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında muxammes tematikası boyınsha da, forması boyınsha da óziniń kelip shıǵıw ozgesheliginen biraz ózgeriske ushıraǵan halda kóplep qollanıladı.

---

[4] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 128-бет.

[5] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004, 80-бет.

B.Genjemuratov poeziyasında siyrek bolsa da beslik janrdı ushıratamız. Mısalı,

Sulıw sıypalamay Sózlerdiń,
Pańqıldaq odalardıń
ushırıp jiberdi húrreyin
júreklerin jarıp jiberdi
qanjarday qayırılǵan Qosıqlar.

Beslik uyqası boyınsha a – a – b – v – g formasında yaǵnıy turaqsız, aralas uyqas. Sonıń menen birge buwın sanlarıda turaqlı emes. Yaǵnıy, ekinshi qatar 7 buwınnan ibarat, al qalǵan qatarlar 9 buwınnan turadı. Besliktiń mazmunı "poeziyamızǵa erkek jınıslı" shıǵarmalar zárúr degen ideyanı ózinde jámlestirgen.

Altılıqlar B.Genjemuratov dóretiwshiliginde hár qıylı mazmundı beriwde úlken xızmet atqaradı. XX ásirdiń sońǵı 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq lirikasında kishi lirikalıq formalardıń túrleri bolǵan altı qatarlı qosıqtı Evropa ádebiyatında «секстина», orıs ádebiyatında «шестистишие» dep ataw qáliplesken. Al, Túrkiy hám Shıǵıs xalıqları ádebiyatında altı qatarlı qosıqlar «musaddas» degen atama menen ataladı.

Qaraqalpaq ádebiyatında altılıq formasında eń dáslepkilerden bolıp qosıq dóretken shayırlardıń biri X.Turımbetov. Ol 1958-jıllari-aq bul formada qosıq jazıp, onı altılıqlar degen atama menen atap qosıqlar toplamında járiyaladı.

Birewler qıyalshıl! Buǵan ne derseń?
Uyqılap jatıp ayǵa da qol sozadı.
Birewler maqtanshaq! Oǵan sóz berseń:
«Ol jeńimpaz, ol hámmeden ozadı»
Al men usınday adamdı kórsem,
Jıǵıldanım qaynap, «jınım qozadı» [6]

[6] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004, 81-бет.

Al, búgingi kúni qaraqalpaq ádebiyatında altılıqlar K.Rahmanov, J.Izbasqanov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov h.t.b shayırlardıń dóretiwshiliginde ushırasadı.

"… altılıqlardıń da tematikası da erkin. Onda tórtlikler qusap filosofiyalıq, intelektuallıq pikirlew de, muhabbat haqqında ilahiy sezimlerdi beriw de, tuwılǵan jer haqqında pikirlew de hám t.b. qatnasıwı múmkin"[7]

B.Genjemuratovtıń altılıqları **да** joqarıda keltirilgen pikirimizdi dálilleydi. Shayırdıń óz qosıqlarında oy-pikirdi erkin beriw usılı onıń altılıqlarında da ushırasadı. Sonday-aq, sırtqı forması da erkin qosıqqa qurılǵan. Mısalı, shayırdıń "Debdiw" qosıǵında;

Million jıl kókireginde saqlaǵan dártin
tawlar jarılıp shıǵarar, janıp shıǵarar.
Bultlar heshkimge aytpaǵan dártin
gúrkirep shıǵarar, jılap shıǵarar.
Dúnya bunsha sherli bolǵanı nesi?!
Men qáytip jarılayın, qaytıp janayın?!

"Debdiw" sózine "ishtegi dárt, kúyik, qayǵı, sher, árman", -dep qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde (II tom) anıqlama beredi. Demek, bul altılıqta lirikalıq qaharmannıń dúnyaǵa, ulıwma jámiyetke bolǵan qarası, ishindegi dárti, qıynalıw sezimleri berilgen. Shayır janlandırıwlardi parallel túrde sheber beriwi arqalı insannıń ishki ruwhiyatın sáwlelendirgen. Kewildegi dártin tawlar jarılıp, janıp, al bultlar gúrkirep shıǵarsa, insanlar qanday qılıp shıǵarıw kerek dep soraw qoyadı.

B.Genjemuratovtıń "Sawap is" dep atalaǵan altılıǵında "Mıń da bir sawapdur shınarday terbelmek sayaman bolıp" degen metafora arqalı insanlardıń bir-birine jaqsılıq etiw máselesi sóz etiledi.

Aǵa bolǵım kelmeydi aqıydalarǵa .
Atın arqalaǵım kelmes aqıydalardıń
qosshısı bolıp.

[7] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004, 83-бет.

Mıń da bir sawapdur shınarday terbelmek

sayaman bolıp

sahrayı júreklerde...

Ulıwma alǵanda, shayır dóretiwshiliginde altılıqlardıń ideyalıq-tematikalıq jaqtan erkin formaǵa qurılǵanlıǵın kóriwge boladı.

Segizlikler Evropa ádebiyatında Oktava, túrkiy hám shıǵıs xalıqları ádebiyatında musamman dep júritiledi. Qaraqalpaq ádebiyatında segizlikler qatań shártlilikke ie emes. Uyqasları, ólshemleri hár qıylı bolıp keledi. Bul qásiyet oktavaǵa da, musammanǵa da tán bolıp, olar jekke halında da, bir neshe bánttı jıynap ta bir pútin shıǵarma bola aladı.

B.Genjemuratov poeziyasında segizlikler kóplep ushırasadı. Onıń segizlikleriniń janrlıq ózgeshelikleriniń biri olardıń muashshaq formada beriliwi esaplanadı. Tematikası da júdá keń bolıp, onda muhabbat, iyman – insap, tábiyat kórinisleri, saǵınısh hám taǵı basqalardı jırlawǵa baǵıshlanǵan.

Hayranman. Kózdiń táǵdiri – kúlmek, jılamaq.

Al, lábler biyopaday tuyıladı maǵan.

Ómirim – aǵıp atırǵan dáryadan ibarat.

Sezimniń shıńlarınan baslanar saǵam.

Bizler aytılmaǵan dártli jırdaymız.

Delbemen bir nárseni, biraq, bilmege:

«Kózde jas qalmaǵansha nege jılaymız?!

Kózden jas aqqansha kúlemiz nege?!»

Lirikalıq qaharman kewlindegi dúnyanıń sırlı jumbaqlarına, sheshimi joq máselelerine qarata pikrleri bul segizliginde orın alǵan.

Shayır segizliklerinde usı sıyaqlı táǵdir, insan, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq pikirlerdiń kórkemlenip beriliwi menen birge ıshqı – muhabbattı sáwlelendiretuǵın segizlikleri basım orındı ieleydi.

Shayırdıń kópshilik segizlikleri muashshaq formada berilip, onda muhabbat hám arnaw teması baslı orındı ieleydi. Máselen, «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasınıń 2000-jılı 27-aprel sanında B.Genjemuratovtıń «Nawrız samalları»

degen atamada muashshaqlar dúrkini járiyalandı[8]. Bul dúrkinge avtor «Shúkir...», «Túsindir óziń», «Juwap ber», «Ótinish», «Soraw», «Titanik qosıǵın jáne bir ayttır», «Nazlı kúlkiń qalsın», «Siz maǵan isenbeń...», «Aychı...» dep atalatuǵın toǵız muashshaǵın kirgizgen. Solardan, «Shúkir...», «Nazlı kúlkiń qalsın» muashshaqları segiz qatardan ibarat bolıp, Gúlistan, Genjexan ismleri kelip shıǵadı. «Juwap ber» atamasındaǵı Gúlistan ismi kelip shıǵatuǵın qosıǵı házil mazmunında jazılǵanlıǵı menen ajırlıp turadı. Máselen:

Gúlábi qawınday shireń tamıp tur,
Úh! Erniń, kózleriń ne dep janıp tur?!
«Lawlap órtenbeske qoymaspan!» dey me,
İsen, kúlim qaldı... Bul shın-anıqdur.
Sáteń murtlı, murcız hám saqallılar,
Tolı ǵoy átirapıń, olar naǵıp júr?!
Arsız saǵal yańlı jalańqaya bir zat,
Náyleyin, qálbimde qańsılap shawıp júr...

Qosıqta ishki sezimler jeńil kúlki, házil-dálkek sózler menen qarısıp ketken. Bul haqqında professor Q.Orazımbetov «Ásirese, onıń «Gúlistan» házil muashshaǵı júdá jeńil oqıladı»[9] dep pikir bildiredi.

Ulıwma, shayırdıń segizliklerinde mazmunlıq hám formalıq jaqtan kórkem izleniwsheńliktiń gúwası bolamız.

Onlıqlar shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde hár qıylı formada ushırasadı. Olardıń ayırımları erkin formada yaǵniy, eki bes qatarlı shuwmaqtan, dáslepki eki shuwmaǵı tórt qatardan keyingi shuwmaq eki qatardan ibarat bolıp hám muashshaq formada da ushırasadi.

Shayır onlıqları 11 – 12 buwınlı qatarlar menen birge 7 buwınlı formada da keledi. Uyqas jup uyqas formasında. Ádette, shayır onlıqlarında dáslepki juwmaqtıń birinshi qatarı, yaǵnıy, birinshi jup qatarınıń uyqası eń sońǵı qatarlarda tákirarlanıp keledi. Mısalı,

[8] Генжемуратов Б. Наўрыз самаллары (акростихлер дүркини) // «Еркин Қарақалпақстан», 2000, № 17, 27-апрель.
[9] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004, 44-бет.

«Ele kóp otlarǵa túserseń, ulım»,
tamshılap suw sepken qarlıǵashlardıń
órtti óshire almay kúer qanatı.
Taslardı jandırǵan aqıret – jalınnan
bir shimshim jipektiń hasıl mamıǵın
suymurıq qus aman alıp shıǵarmısh:
kózińdi jumǵanıń – júrimiń barlıǵı.
Otta janıp ketken qarlıǵashlardıń
kúyigi bawırıńdı kábap qıladi.
«Ele kóp otlarǵa túserseń, ulım»